

۵۰ سال مطبوعات  
به روایت آمار  
به انضمام  
نیم قرن کتاب شماری  
در ایران  
(۱۳۴۷ تا ۱۳۹۶)

سید فرید قاسمی

١٥٤٠

سرشناسه: قاسمی، سیدفرید، ۱۳۴۳ -

عنوان و نام پدیدآور:

۵۰ سال مطبوعات به روایت آمار

به انضمام نیم قرن کتاب شماری در ایران ۱۳۴۷ تا ۱۳۹۶ / سیدفرید قاسمی.

مشخصات نشر:

تهران: مؤسسه فرهنگی - هنری جهان کتاب، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ۱۲۴ ص؛ ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۹۶۷-۱۹-۴

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: نمایه

عنوان گسترده:

پنجاه سال مطبوعات به روایت آمار به انضمام نیم قرن کتاب شماری در ایران ۱۳۴۷ تا ۱۳۹۶.

موضوع: مطبوعات -- ایران -- آمار

موضوع: Press -- Iran -- Statistics

موضوع: مطبوعات -- ایران -- تاریخ -- ۱۳۴۷ - ۱۳۹۶

موضوع:

Press -- Iran -- History -- 1968-2017

موضوع: کتاب -- ایران -- آمار

Books -- Iran -- Statistics: موضوع

موضوع: نشر و ناشران -- ایران -- آمار

موضوع:

Publishers and publishing -- Iran -- Statistics

موضوع:

کتابشناسی -- ایران -- تاریخ -- ۱۳۴۷ - ۱۳۹۶

موضوع:

Bibliography -- Iran -- History -- 1968-2017

رده بندی کنگره: PN۵۴۴۹

رده بندی دیویی: ۵۵۰۲۱/۰۷۹

شماره کتابشناسی ملی: ۵۷۷۲۱۳۸

۵۰ سال مطبوعات به روایت آمار

به انضمام

نیم قرن کتاب شماری در ایران

(۱۳۴۷ تا ۱۳۹۶)

سید فرید قاسمی

چاپخانه

انتشارات مؤسسه فرهنگی - هنری

**جاهانکتاب**

●  
۵۰ سال مطبوعات به روایت آمار

به انضمام

نیم قرن کتاب‌شماری در ایران

۱۳۴۷ تا ۱۳۹۶

سید فرید قاسمی

●  
چاپ اول: ۱۳۹۸

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

●  
همه حقوق محفوظ است.

●  
تهران. صندوق پستی ۷۷۶۵-۱۵۸۷۵

تلفن: ۹۸-۹۷-۶۶۹۶۸۰۹۷

email: [info@jahanekeketab.ir](mailto:info@jahanekeketab.ir)

●  
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۹۶۷-۱۹-۴

●  
۲۲۰۰۰ تومان

## فهرست

|         |      |         |         |
|---------|------|---------|---------|
| ۵۱..... | ۱۳۶۵ | ۷.....  | درآمد   |
| ۵۲..... | ۱۳۶۶ |         |         |
| ۵۲..... | ۱۳۶۷ | ۳۳..... | مطبوعات |
| ۵۳..... | ۱۳۶۸ | ۳۳..... | ۱۳۴۷    |
| ۵۴..... | ۱۳۶۹ | ۳۴..... | ۱۳۴۸    |
| ۵۵..... | ۱۳۷۰ | ۳۵..... | ۱۳۴۹    |
| ۵۷..... | ۱۳۷۱ | ۳۷..... | ۱۳۵۰    |
| ۵۸..... | ۱۳۷۲ | ۳۹..... | ۱۳۵۱    |
| ۵۹..... | ۱۳۷۳ | ۴۱..... | ۱۳۵۲    |
| ۶۰..... | ۱۳۷۴ | ۴۲..... | ۱۳۵۳    |
| ۶۱..... | ۱۳۷۵ | ۴۴..... | ۱۳۵۴    |
| ۶۱..... | ۱۳۷۶ | ۴۴..... | ۱۳۵۵    |
| ۶۲..... | ۱۳۷۷ | ۴۵..... | ۱۳۵۶    |
| ۶۴..... | ۱۳۷۸ | ۴۶..... | ۱۳۵۷    |
| ۶۵..... | ۱۳۷۹ | ۴۶..... | ۱۳۵۸    |
| ۶۶..... | ۱۳۸۰ | ۴۷..... | ۱۳۵۹    |
| ۶۷..... | ۱۳۸۱ | ۴۷..... | ۱۳۶۰    |
| ۶۸..... | ۱۳۸۲ | ۴۸..... | ۱۳۶۱    |
| ۶۸..... | ۱۳۸۳ | ۴۸..... | ۱۳۶۲    |
| ۶۹..... | ۱۳۸۴ | ۴۹..... | ۱۳۶۳    |
| ۶۹..... | ۱۳۸۵ | ۵۰..... | ۱۳۶۴    |
| ۶۹..... | ۱۳۸۶ |         |         |

|          |       |
|----------|-------|
| ۹۲.....  | ۱۳۶۷  |
| ۹۳.....  | ۱۳۶۸  |
| ۹۳.....  | ۱۳۶۹  |
| ۹۳.....  | ۱۳۷۰  |
| ۹۳.....  | ۱۳۷۱  |
| ۹۴.....  | ۱۳۷۲  |
| ۹۴.....  | ۱۳۷۳  |
| ۹۴.....  | ۱۳۷۴  |
| ۹۴.....  | ۱۳۷۵  |
| ۹۴.....  | ۱۳۷۶  |
| ۹۵.....  | ۱۳۷۷  |
| ۹۵.....  | ۱۳۷۸  |
| ۹۵.....  | ۱۳۷۹  |
| ۹۵.....  | ۱۳۸۰  |
| ۹۵.....  | ۱۳۸۱  |
| ۹۶.....  | ۱۳۸۲  |
| ۹۶.....  | ۱۳۸۳  |
| ۹۶.....  | ۱۳۸۴  |
| ۹۶.....  | ۱۳۸۵  |
| ۹۷.....  | ۱۳۸۶  |
| ۹۷.....  | ۱۳۸۷  |
| ۹۷.....  | ۱۳۸۸  |
| ۹۷.....  | ۱۳۸۹  |
| ۹۷.....  | ۱۳۹۰  |
| ۹۸.....  | ۱۳۹۱  |
| ۹۸.....  | ۱۳۹۲  |
| ۹۸.....  | ۱۳۹۳  |
| ۹۸.....  | ۱۳۹۴  |
| ۹۸.....  | ۱۳۹۵  |
| ۹۸.....  | ۱۳۹۶  |
| ۱۱۳..... | نمایه |

|         |      |
|---------|------|
| ۷۰..... | ۱۳۸۷ |
| ۷۰..... | ۱۳۸۸ |
| ۷۰..... | ۱۳۸۹ |
| ۷۰..... | ۱۳۹۰ |
| ۷۱..... | ۱۳۹۱ |
| ۷۱..... | ۱۳۹۲ |
| ۷۲..... | ۱۳۹۳ |
| ۷۲..... | ۱۳۹۴ |
| ۷۳..... | ۱۳۹۵ |
| ۷۴..... | ۱۳۹۶ |
| ۸۹..... | کتاب |
| ۸۹..... | ۱۳۴۷ |
| ۸۹..... | ۱۳۴۸ |
| ۸۹..... | ۱۳۴۹ |
| ۸۹..... | ۱۳۵۰ |
| ۹۰..... | ۱۳۵۱ |
| ۹۰..... | ۱۳۵۲ |
| ۹۰..... | ۱۳۵۳ |
| ۹۰..... | ۱۳۵۴ |
| ۹۰..... | ۱۳۵۵ |
| ۹۰..... | ۱۳۵۶ |
| ۹۰..... | ۱۳۵۷ |
| ۹۱..... | ۱۳۵۸ |
| ۹۱..... | ۱۳۵۹ |
| ۹۱..... | ۱۳۶۰ |
| ۹۱..... | ۱۳۶۱ |
| ۹۱..... | ۱۳۶۲ |
| ۹۲..... | ۱۳۶۳ |
| ۹۲..... | ۱۳۶۴ |
| ۹۲..... | ۱۳۶۵ |
| ۹۲..... | ۱۳۶۶ |

## درآمد

روزگار زادگاه پژوهی به «احصائیه» ای برخوردی که به زمانه حاکمیت فتحعلی شاه قاجار تعلق داشت. از این «سرشماری» که پیش از نشر کتاب، روزنامه و مجله فارسی در کشور ما گرد آورده‌اند می‌توان به عنوان قدیم‌ترین آمارنامه ایران معاصر یاد کرد. کارنامه شمارش‌گرهای احصائیه یادشده و دوره‌های محمدشاه، ناصرالدین‌شاه، مظفرالدین‌شاه و دیگر حکمران‌های قاجار و حتی ادوار پسین را که مرور می‌کنیم در می‌یابیم احصائیه‌نویس‌ها از دیروز تا هنوز بیشتر اهتمام خود را صرف «نفوس و مسکن» کرده‌اند و توجه درخوری به چاپکرده‌ها نشان نداده‌اند. از این رو، نخستین آمارنگاری و شمارش‌گری کتاب‌کاوانه، مجله پژوهانه و روزنامه‌شناسانه را باید در لابه‌لای کتاب‌ها و روزنامه‌های سپیده‌دم چاپ‌سپاری‌های فارسی جست‌وجو کرد.<sup>۱</sup>

می‌دانیم که تأسیس نخستین چاپخانه و نشر اوّلین کتاب در سال ۱۰۴۸ ق در جلفای اصفهان می‌رفت تا سرآغاز یک تحول اساسی در کشور شود اما دیری نپایید که بر اثر سعایت‌های تنگ‌نظرانه این چاپخانه پس از نشر شماری کتاب و اعلان دیوارکوب غیرفارسی متوقف شد. همچنین وقوف داریم که چاپ کتاب به زبان فارسی در

ایران با انتشار *فتح‌نامه* و *جهادیه* در سال ۱۲۳۳ ق در تبریز شروع شد. اگر این تاریخ را مبدأ چاپ و نشر کتاب فارسی در ایران بدانیم کتاب چاپی فارسی ایرانی تا سال ۱۳۹۷ خورشیدی حدود ۲۰۳ سال (۱۱۰ سال در عهد قاجار، ۵۳ سال در روزگار پهلوی و تا امروز ۴۰ سال در زمانه جمهوری اسلامی) را از سر گذرانده است. آنچه مطبوعات ادواری می‌نامیم اما حدود ۲۰ سال کمتر از کتاب فارسی پیشینه دارد. چون پیش‌شماره اولین نشریه ادواری فارسی ایران ۱۲۵۲ ق / ۱۲۱۵ ش در تهران طلوع کرد. زمانی که نشریه ادواری در تهران متولد شد حدود ۱۴ سال از چاپ و نشر کتاب فارسی در شهر تهران می‌گذشت. تهران از سال ۱۲۳۹ ق - پس از اصفهان و تبریز - صاحب کتاب چاپی شد اما گویا نخستین شهر ایرانی است که به آماردهی کتاب اهتمام کرد. یکی از فهرست‌های بسامان که در بردارنده چاپکرده‌های چهار دهه و اندی از روزگاران نخستین نشر کتاب در تهران (۱۲۳۹ - ۱۲۸۲ ق) است و به ضمیمه کتاب گنجینه اثر میرزا عبدالوهاب معتمدالدوله به چاپ رسیده، خود مشتمل بر روایاتی است از مراحل نخست کار. این فهرست نشان می‌دهد که از سال ۱۲۳۹ تا ۱۲۸۲ ق بیش از ۳۳۸ عنوان کتاب در تهران انتشار یافته است. کتاب‌های منتشر شده را در این فهرست به ۲۵ رده طبقه‌بندی کرده‌اند و بنابر آنچه در این سیاهه آمده، در ۴۳ سال نخست نشر در تهران، ۳۵ عنوان «کُتب فقهیه»، ۱۲ عنوان «کُتب اصولیه»، ۱۰ عنوان «تفسیر»، ۱۳ عنوان «کُتب اللغة»، ۱۸ عنوان «کُتب تواریخ»، ۶ عنوان «کُتب مذهب»، ۶ عنوان «در کلام»، ۱۱ عنوان «کُتب طب»، ۱۴ عنوان «کُتب ادبیه»، ۵ عنوان «در منطق»، ۵ عنوان «معانی بیان»، ۱۸ عنوان «در نحو»، ۶ عنوان «در صرف»، ۱۰ عنوان «در هیئت، حساب، نجوم، هندسه، جغرافیا و سیاق»، ۲ عنوان «کُتب رجال»،

۴ عنوان «از کُتب بحارالانوار»، ۲ عنوان «کُتب تفسیر خواب»، ۳۰ عنوان «کُتب احادیث و اخبار و غیره فارسی»، ۱۴ عنوان «کُتب احادیث و اخبار و غیره عربی»، ۲ عنوان «در علم عروض»، ۱۴ عنوان «کُتب ادعیه»، ۲۱ عنوان «کُتب مصیبت»، ۳۲ عنوان «دیوانات»، ۱۱ عنوان «قصه و حکایات» و ۴۷ عنوان «بچه‌خانی [بچه‌خوانی / ادبیات کودک و نوجوان]» چاپ و منتشر شده‌اند.<sup>۲</sup>

افزوده‌ی پایانی این فهرست به ما یادآور می‌شود که معضل آمارهای نشر به دهه‌های آغازین باز می‌گردد:

«... نسخی که به چاپ رسیده و اسامی آن‌ها در صفحه‌ی مقابل ذکر شده، بعضی از آن‌ها کراراً و مراراً به طبع رسیده که عده‌ی آن مشخص و معلوم نیست از قبیل کلام‌الله‌مجید و جوهری و زادالمعاد و امثال آن و بعض دیگر عده‌ی آن معلوم و مشخص است که چند مرتبه چاپ شده [... از جمله] کتاب مستطاب منهاج العارفین است که از کتاب‌های معتبره و معروفه ادعیه [...] است سه مرتبه تا به حال به حلقه‌ی طبع در آمده و الحق چاپ سیم [سوم] بسیار خوب است...».

از سوی دیگر با نگاهی به «روزنامه»‌هایی که از آغاز تا سال ۱۲۸۲ق در ایران انتشار یافته‌اند و مطابقت اعلان‌های منتشر شده در باب کتاب در این روزنامه‌ها با فهرست مزبور، درمی‌یابیم که فهرست ضمیمه‌ی گنجینه که به «فهرست جمیع کتاب‌ها» نامبردار است، کاستی‌ها و افتادگی‌هایی دارد. برای مثال، کتاب محرق القلوب را که بنا بر روایتی نخستین کتاب چاپ تهران است، در این سیاهه نیآورده‌اند.<sup>۳</sup> همچنین تطبیق فهرست ضمیمه‌ی کتاب گنجینه با اعلان‌های یک کتاب‌فروش ناشر به نام حاج عبدالمحمد نیز نشان می‌دهد که نام بسیاری از کتاب‌های منتشر شده در این فهرست نیست.<sup>۴</sup> فهرستی اعلان‌گونه که پیاپی گاه به

توالی و گاه به تناوب به مدت پنج سال در شماره‌های روزنامه وقایع /تفاهیه به چاپ رسیده است و در هر شماره تعداد دیگری از کتاب‌ها را با ذکر قیمت معرفی کرده‌اند. از مجموعه این اعلان‌های پیاپی می‌توان به عنوان نخستین فهرست کتاب‌های موجود در بازار ایران - مندرج در مطبوعات - یاد کرد.<sup>۵</sup>

اعلان‌های یادشده در شماری از نشریه‌های عهد قاجار تداوم داشت. بعضی از چاپکرده‌های مطبوعاتی را اما باید سرآغاز محسوب کنیم؛<sup>۶</sup> مانند «فهرست کتاب‌های تألیف‌شده به وسیله حکمای یونان و عرب و ایران در علم کیمیا»<sup>۷</sup> که در زمرة نخستین کتاب‌شناسی‌های چاپکرده در مطبوعات ایران است.

به‌طورکلی شماری از روزنامه‌نگارهای عصر قاجار به کتاب‌شناسی توجه درخوری داشته‌اند تا جایی که حتی «کتاب‌شناسی پدیدآور» یا به قول بعضی‌ها «کتاب‌شناسی شرح حال» را چاپ کرده‌اند<sup>۸</sup> و دست‌کم کتاب‌شماری را از یاد نبرده‌اند. البته این آمardهی با انتشار سالنامه /ایران در عهد ناصری انضباط بیشتری پیدا کرد. نام‌ها، منصب‌ها، عددها و رقم‌هایی که پیشتر فقط در گزارش‌های تک‌نسخه‌ای ماهانه، هفتگی، روزانه /روزنامه دارالطباعة /روزنامه وزارت انطباعات می‌آمد پس از پالایش به سالنامه راه می‌یافت. این شیوه از سال ۱۲۹۰ ق تا ۱۳۲۵ ق، که وزارت انطباعات منحل شد، استمرار داشت. نمونه این‌گونه سرشماری را در چکیده و متن کامل سالنامه‌های ایران آورده‌ام.<sup>۹</sup> البته از یاد نباید ببریم که هم‌زمان با تلاش‌های دولتی کوشش‌های ملّتی نیز به سرانجام می‌رسید. نمونه این سعی «فهرست کتابخانه [کتاب‌فروشی] تربیت»<sup>۱۰</sup> است.

باری، با انحلال وزارت انطباعات، امور کتاب و مطبوعات به

سیطره وزارت معارف درآمد. کاریه‌دستان وزارتخانه زمانی که دیدند از کنسولگری انگلیس<sup>۱۱</sup> در رشت تا سفارت آلمان در تهران<sup>۱۲</sup> و روس‌ها به هر کجا که دستشان می‌رسد آمار و منابع ایرانی را گرد می‌آورند بار دیگر به فکر شمارش‌گری افتادند و «سالنامه در باب معارف و تعلیمات عمومی سنه ۱۳۲۸-۱۳۲۹» را نشر دادند که بعدها به سالنامه وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه تغییر نام داد.<sup>۱۳</sup>

سالنامه یادشده نیز تصویری از اوضاع کتاب و مطبوعات دربر داشت. با این نوع چاپکرده‌ها امروز متوجه می‌شویم مثلاً در سال ۱۲۹۷ خورشیدی در سراسر ایران ۴۲ عنوان نشریه (۱۷ عنوان در تهران با شمارگان ۱۴۹۰۰ نسخه و ۲۵ عنوان در سایر ولایات ایران با تیراژ ۹۴۰۰ نسخه)، ۴۴ عنوان کتاب (۴۲ عنوان چاپ اول و ۲ عنوان چاپ دوم) به وسیله ۱۵ ناشر به چاپ رسانده‌اند. همچنین در سال یادشده در کل کشور ۳۸ چاپخانه (۱۳ چاپخانه در تهران و ۲۵ چاپخانه در شهرستان‌ها) به فعالیت مشغول بوده‌اند. ۵۴ کتاب‌فروشی در شهرستان‌ها و ۲۵ کتاب‌فروشی در تهران (۱۱ کتاب‌فروشی در خیابان ناصریه، ۷ کتاب‌فروشی در بازار حلبی‌سازها، ۵ کتاب‌فروشی در تیمچه کتاب‌فروش‌ها و ۲ کتاب‌فروشی در لاله‌زار). با این محاسبه، بدون احتساب کتاب‌فروشی‌های سیار، ۲۵ کتاب‌رسان ثابت و ۱۲ روزنامه‌فروش در ۱۲ نقطه تهران مطبوعه‌رسانی کرده‌اند.<sup>۱۴</sup> آمارهای یادشده را «شعبه/ دایره احصائی اداره کل انطباعات وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه» فراهم می‌آورد. این «دایره» بعدها «دایره آمار اداره کل نگارش» نامیده شد و با تغییرنام وزارت معارف به وزارت فرهنگ، زیرمجموعه این وزارتخانه قرار گرفت. هرچه اما زمان گذشت آمارنامه‌هایش گزیده‌تر و کلی‌تر شد تا جایی که بعضی از سال‌ها بود و نبودش ثمر و اثری نداشت.<sup>۱۵</sup>

هم‌زمان با آمارهای اداری، علاقه‌های شخصی نیز به مدد آمد. محمدعلی تربیت در رشت و تبریز و محمد رمضانی در تهران تا جایی که توانستند اهتمام وافری برای ثبت نام و نشان کتاب و مطبوعات جاری روزگار خود به خرج دادند. تربیت، «فهرست کُتب کتابخانه و قرائتخانه دولتی تبریز» را از سال ۱۳۰۱ بنیاد نهاد و دست کم ۴ سال با هزینه «معارف و اوقاف آذربایجان» انتشار داد.<sup>۱۶</sup> محمد رمضانی، اما ۱۱۸ سال پس از چاپ اولین کتاب زبان فارسی و حدود ۹۸ سال قمری/ ۹۶ سال خورشیدی که از انتشار نخستین نشریه ادواری در ایران می‌گذشت، ۱۳۱۱ خورشیدی در تهران نشریه کتاب را منتشر کرد. با مرور دوره یکساله مجله کتاب درمی‌یابیم که ظرف ده سال (از آغاز ۱۳۰۱ تا پایان ۱۳۱۰ ش) حدود ۱۲۰ عنوان کتاب تاریخ و جغرافیا، حدود ۶ عنوان سالنامه، ۱۸۰ عنوان دیوان شعر، ۴۰ جزوه، ۴۵ عنوان در زمینه ادبیات، ۵۵ عنوان کتاب «اخلاقی و تربیتی»، ۶۲ عنوان کتاب دینی، ۲۵ عنوان کتاب «در ردّ ادیان مختلفه»، ۲۸ عنوان کتاب «طبی و حفظ‌الصحه»، ۱۰ عنوان کتاب در زمینه «روح»، ۱۰ عنوان «اقتصادی و فلاحتی»، ۱۷ عنوان «فرهنگ لغت»، ۱۰ عنوان «کُتب السنه خارجی به فارسی»، ۵۲ عنوان «کُتب متفرقه»، ۴۷ عنوان «حقوقی و قوانین»، ۴۵۰ عنوان «رُمان، افسانه، قصه و نمایشنامه» به زبان فارسی منتشر شده است. هم‌چنین ۱۷۴ عنوان کتاب درسی را در سال ۱۳۱۱ ش در مدارس ایران تدریس کرده‌اند. «جزوه» چهارم نشریه کتاب نشان می‌دهد که در نیمه نخست سال ۱۳۱۱ ش در مجموع ۴۲ عنوان کتاب چاپ اول انتشار یافته و ۱۰ عنوان کتاب «تجدید طبع» شده‌اند. هم‌چنین با مرور این مجموعه می‌توان به اوضاع مجله‌نگاری در دهه نخست سده چهاردهم خورشیدی آگاه شد.<sup>۱۷</sup> در دهه دوم اما محسن صبا رویداد

سامان‌مند دیگری رقم زد. باید این نکته را یادآور شوم که فهرست‌نگاری مطبوعات با میرزا مهدی تبریزی، محمدعلی تربیت، میرزا علی‌محمد شیبانی، احمد مجدالاسلام کرمانی، میرزا عبدالمحمد علی‌زاده اصفهانی، رابینو، براون، حسن مقدم، محسن صبا و دیگران آغاز شد تا به سیدمحمد صدر هاشمی رسید<sup>۱۸</sup>. در این میان محسن صبا چون دوره‌عالی کتابداری را در فرانسه آموخت و کتاب‌شناسی ایران به زبان فرانسه را تدوین کرده بود، ۴۰ سال با مناصب گوناگون در بانک ملی، تأسیس تشکلهای خصوصی و ایده‌پردازی‌هایی که برگرفته از دیده‌هایش در فرنگ بود، منشأ خدمات بسیار مؤثر در سرنوشت رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی و حوزه کتاب‌شناسی در ایران معاصر شد<sup>۱۹</sup>.

صبا، روزگاری که ریاست اداره آمار و بررسی‌های اقتصادی بانک ملی و سردبیری مجله بانک ملی را عهده‌دار بود، گزارشی با عنوان «مطبوعات و روزنامه‌نگاری و بررسی گزارش‌های اقتصادی جراید قدیم ایران» در سال ۱۳۱۷ خورشیدی به چاپ رساند که حکایت از یک کار دامنه‌دار می‌داد. این گزارش که در حقیقت فهرست سنوی یکصدساله نخست روزنامه‌ها و مجله‌های ایران بود، میان‌تیرهایی از قرار ذیل دارد: «خط»، «کاغذ»، «چاپ»، «آخرین آمار چاپخانه‌های کشور ایران»، «روزنامه‌نگاری در جهان»، «روزنامه‌نگاری در ایران»، «شمار امتیازات و انتشار روزنامه‌ها و مجله‌های ایران از بدو تأسیس تا سال ۱۳۱۶»، «آمار روزنامه‌ها و مجلاتی که به زبان فارسی در ایران و سایر کشورها انتشار یافته از بدو تأسیس تا سال ۱۳۱۶ (به ترتیب سال تأسیس)» و نمودار «امتیاز تأسیس روزنامه و مجله در ایران از سال ۱۲۲۹ - ۱۳۱۶» خورشیدی، «بررسی گزارش‌های اقتصادی روزنامه‌های ایران»، نقشه و

«آمار روزنامه‌ها و مجله‌های کنونی [۱۳۱۶] کشور ایران به ترتیب سال تأسیس»، «فهرست مقایسه‌ی آمار روزنامه‌ها و مجلات کشورهای مختلف جهان» و ...

گزارش یادشده در روزگار خود بی‌نظیر و مهم اما با معیارهای امروزی، به‌خصوص پژوهش‌های دهه‌های اخیر، حق مطلب را درباره‌ی «خط»، «کاغذ»، «چاپ» و آمار «روزنامه‌ها و مجله‌ها»، به‌خصوص آنچه گذشته‌نگر است، ادا نکرده، به عنوان مثال «شمار امتیازات و انتشار روزنامه‌ها و مجله‌های ایران، از بدو تأسیس تا سال ۱۳۱۶» در نوشته‌ی یادشده افتادگی‌های بسیار دارد که نخستینش نبود سال ۱۲۱۵ خورشیدی و «شماره» یک درباره‌ی نخستین نشریه‌ی ادواری چاپی ایران می‌تواند باشد. دیگر این‌که نگارنده‌ی گزارش بر این باور است که فقط ۵۷ سال از ۱۰۲ سال نخست نشر مطبوعه در ایران ۹۸۰ نشریه نشر شد<sup>۲۰</sup> که این عدد بنا بر آنچه در پی خواهد آمد درست نیست و شمار ادواری‌های ۱۰۲ سال اول روزنامه‌نگاری ایرانی فزون‌تر این‌هاست. با این وصف، بایسته است که انصاف داشته باشیم، چون ما بر مبنای یافته‌های پسین این پژوهش را دارای نقصان می‌دانیم. باید ظرف زمانی و مکانی‌اش را بسنجیم و دریابیم که در برهوت منبع و نبوده‌ها و کمبودها، گردآوری و تدوین آمار یادشده کارستانی در عهد خود بوده است. آنچه در این گزارش قابل استناد به نظر می‌آید عدد و رقم‌های جاری و سال‌های پیرامون نشر گزارش است. مثلاً «آخرین آمار چاپخانه‌های کشور ایران در پایان سال ۱۳۱۵» که نشان می‌دهد در آن سال ۱۴۵ چاپخانه در کشور (۱۳۰ چاپخانه سربی و ۱۵ چاپخانه سنگی) فعال بوده‌اند. همچنین در آن سال تهران دارای ۴۴ نشریه و شمار ادواری‌های دیگر شهرها از این قرار اعلام شده است: تبریز ۴،

شیراز ۵، یزد یک، اصفهان ۶، رشت ۲، مشهد ۶، کرمان ۴، کرمانشاه ۲، قزوین ۲، اهواز یک، اردبیل یک، بوشهر ۲، همدان یک، اراک یک و قم یک. بنا بر این، به استناد آمار یادشده در سال ۱۳۱۶ شمار روزنامه‌ها و مجله‌های ایران ۸۳ عنوان بوده است که ۷۸ نشریه به زبان فارسی و ۲ روزنامه به زبان فرانسوی، ۲ نشریه دیگر به زبان ارمنی و یک نشریه دوزبانه فارسی و فرانسوی انتشار یافته‌اند. محل نشر ۴ نشریه غیر فارسی و نیز نشریه دوزبانه، تهران بوده است.<sup>۲۱</sup> این آمار و سایر آگاهی‌هایی که شماری وزارتخانه، به‌خصوص وزارت فرهنگ، برجای نهاده‌اند به اطلاع ما از سال‌های پیش از ۱۳۲۰ می‌افزایند. اما پس از سال ۱۳۲۰ ماجرا تغییر کرد. افزون بر دولتی‌ها، بخش خصوصی و علاقه‌مندان بار دیگر وارد عرصه آماربرداری و سیاهه‌نگاری شدند<sup>۲۲</sup> ولی تلاش‌هایشان به پای سفارتخانه‌های انگلیس<sup>۲۳</sup> و شوروی نمی‌رسید.

اداره انتشارات بریتانیا، افزون بر گردآوری آنچه در ایران منتشر می‌شد، آمار سالانه هم منتشر می‌کرد. اداره یادشده در سال ۱۳۲۵ به این ترتیب نشریه‌های ایران را طبقه‌بندی کرد: «در تهران به طور کلی ۲۷۴ مجله و روزنامه به طور یومیه و هفتگی و ماهیانه امتیاز دارند که از این عده تاکنون ۷۵ امتیاز هنوز منتشر نگردیده است و هشت [روز]نامه پس از انتشار تغییر نام داده‌اند. از این تعداد ۵۸ نامه هفتگی، یک نامه سه روز در هفته (دوست / ایران)، ۱۵ نامه ماهیانه و بقیه روزانه [...] از روزنامه‌های کشور ۱۲ نامه مربوط به ادارات و وزارتخانه‌ها، چهار نامه مربوط به حزب توده، سه نامه مربوط به بانوان، سه نامه ادبی، سه نامه مربوط به عالم یهود، دو نامه مربوط به کودکان، یک نامه مربوط به کُردها، دو نامه کاملاً فکاهی، یک نامه منتسب به دربار، یک نامه منتسب

به حزب ایران، از کلیه نامه‌های منتشر شده ۳۵ نامه با روش و برنامه دست راست، ۶۴ نامه با روش و برنامه دست چپ، ۱۴ نامه با روش و برنامه بی‌طرف، ۲ نامه با روش و برنامه بی‌طرف متمایل به چپ، ۲۵ نامه با روش برنامه معتدل متمایل به چپ، ۱۱ نامه با روش و برنامه معتدل متمایل به راست، ۳ نامه با روش و برنامه چپ و راست»<sup>۲۴</sup>.

سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۳۲ تب و تاب‌های سیاسی سبب شد جز آمارنامه‌های وزارت فرهنگ، نشریه‌های حوزه کتاب و کوشش‌های فردی بنا بر علاقه‌های شخصی - به‌خصوص مرتضی کیوان در صفحه‌های روزنامه‌ها و مجله‌ها - کار درخور دیگری صورت نپذیرد.

سال ۱۳۳۳ اما فصل دیگری آغازیدن گرفت. مسعود برزین در زمینه مطبوعات و ایرج افشار در حوزه کتاب‌شناسی تلاش فردی خود را سامان دادند. اگر بخواهیم فصل مشترکی برای برزین و افشار بیابیم هر دو در گروه کوهنوردی و گعده/دورهمی‌های دوستانه مرتضی کیوان قرار داشتند و شاید متأثر از او بودند که در سال تیربارانش به یکی از وصیت‌هایش جامه عمل پوشانند.

برزین، نخست بررسی روزنامه‌ها و مجله‌های ایران را از سال ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۳ آغاز کرد. نتیجه پژوهش همزمانی وی در آغاز به شکل ۴۴ مقاله در روزنامه آژنگ: نشریه صبح چاپ تهران از ۲۷ بهمن ۱۳۴۳ تا ۱۹ اردیبهشت ۱۳۴۴ خورشیدی به طبع رسید. این پژوهش با افزوده‌هایی با عنوان سیری در مطبوعات ایران (تهران: بی‌نا، ۱۳۴۴، ۱۷۲ ص) به صورت کتاب در قطع رقعی منتشر شد. برزین نشریه‌های ایران از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۳ را بعدها با نام مطبوعات ایران: ۵۳ - ۱۳۴۳ (تهران: بهجت، ۱۳۵۴، ۲۸+۲۴۶ ص) انتشار داد.

ایرج افشار اما به نشر کتاب‌شناسی ایران اهتمام کرد. کتاب‌شناسی

ایران که از دفتر سوم به کتاب‌های ایران تغییر نام داد، فهرست کتاب‌های ۱۳ سال (۱۳۳۳ تا ۱۳۴۵ ش) را دربر دارد. سیاهه سالانه یادشده از دفتر پنجم (سال ۱۳۳۷) بر بالای عنوان، کتاب‌شناسی ملی ایران نامیده شد. بنیادگذار این مجموعه سالیانه ایرج افشار بود که در ۱۳ سال انتشار از همکاری غلامرضا فرزانه‌پور، محمدابراهیم زندی، حسین بنی‌آدم، علی‌اکبر جانا برخوردار شد. البته از میان همکارهای یادشده حسین بنی‌آدم به‌خصوص با تدوین کتاب‌شناسی بعضی سال‌ها و دستیاری در تنظیم کتاب‌شناسی ده‌ساله کتاب‌های ایران (۱۳۳۳-۱۳۴۲) سهم بیشتری داشت. کتاب‌شناسی ده‌ساله فهرست موضوعی ۵۶۰۲ کتاب که مدت ده سال (۱۳۳۳ تا ۱۳۴۲) در ایران نشر شده را دربر دارد.<sup>۲۰</sup> سبب توقف کتاب‌های ایران گویا تدوین و چاپ انتشارات ایران/کتاب‌شناسی ملی ایران به وسیله کتابخانه ملی بود.

اولین مجلد از مجموعه کتاب‌شناسی ملی دربردارنده «انتشارات ایران در سال ۱۳۴۲» با شمارگان یک هزار نسخه در سال ۱۳۴۳ در چاپخانه فردوسی تهران به طبع رسید. ابراهیم صفا، مدیر وقت کتابخانه ملی ایران، در مقدمه این مجلد نوشت که کتابخانه مصمم است «به چاپ فهرست انتشارات ایران ولو آن‌که در سال‌های اول ناقص و نارسا و ناتمام باشد، نیز دست یازد و همه‌ساله علاوه بر فهرست کتاب‌های منتشره به ذکر نام جراید و مجلات و مطبوعات جدید دیگر هم پردازد و برای مراجعه‌کنندگان این مجموعه که عموماً کتابداران، محققان، مراکز کتاب‌شناسی و ناشران [هستند] راهنمای لازمی تهیه نماید. البته این کار را آقای ایرج افشار از سال ۱۳۳۳ شروع کرده و مجموعه مفیدی به نام کتاب‌های ایران به وجود آورده‌اند ولی چون تنظیم این فهرست از وظایف کتابخانه ملی است امید دارد که از این پس با توجه

ناشرین محترم کتاب در ارسال مرتب انتشارات خود به سرویس فهرست انتشارات کتابخانه که بلاشک متضمن نفع آنان نیز خواهد بود، کتابخانه ملی بتواند این وظیفه را به نحو مطلوب انجام دهد...»<sup>۲۶</sup>.

کاری که زیر نظر ایرج افشار و با همکاری حسین بنی آدم انضباطی پیدا کرده بود پس از ۴ سال موازی کاری (سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۵) متوقف شد تا کتابخانه ملی به «وظیفه» اش پردازد که جز سال‌های سکانداری دلسوزها و کاربلدها به «وظایف» اش جامه عمل نپوشاند. از سال ۱۳۴۷ که ادواری‌ها از کتاب جدا شد، این پوری سلطانی بود که با چنگ و دندان در زمان مدیرهای گوناگون با دستیاری همکارانش به‌خصوص رضا اقتدار در دهه‌های پسین راهنمای مجله‌های ایران را سالانه تا زمانی که جان در بدن داشت منتشر کرد.

باری، کتاب‌شناسی ملی ایران در همه سال‌های نشر فاصله انتشار معینی نداشت: سالانه، نیم‌سالانه، فصلانه و ماهانه را بارها به تجربه نشست تا این‌که سال ۱۳۷۳ تصمیم به عدم نشر کاغذی کتاب‌شناسی ملی گرفتند<sup>۲۷</sup>. البته در همه سال‌های یادشده نباید جدّ و جهد نشریه‌های کتاب و کتاب‌شناسی را نادیده گرفت: دهه ۱۳۲۰: ۳ نشریه؛ دهه ۱۳۳۰: ۱۰ نشریه؛ دهه ۱۳۴۰: ۱۵ نشریه؛ دهه ۱۳۵۰: ۳۱ نشریه؛ دهه ۱۳۶۰: ۲۴ نشریه؛ دهه ۱۳۷۰: ۷۷ نشریه. البته ادواری‌های یادشده به همراه ضمیمه‌ها و پیوست‌های فرهنگی به‌خصوص کتاب‌های تازه و دیگر آثار کتاب‌شناسانه، فهرست‌های عام، توصیفی، موضوعی، شهری، استانی، منطقه‌ای و ملی، موجودی کتابخانه‌ها، گستره زمانی و زبان خاص، انواع مدرک‌های دیگر مانند فهرست‌های ناشرها، کتاب‌فروش‌ها، کتاب‌های موجود در بازار، کتاب‌شناسی کتاب‌شناسی‌ها و ... تا رساله‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقاله‌های فهرست‌نگارانه را نباید از یاد

بُرد. با مرور اثرهای پیش گفته درمی‌یابیم که سیاهه‌های یادشده عده‌های کتاب‌شناسی‌های ملی و کارنامه‌های نشر کشوری را رو به فزونی می‌برد.<sup>۲۸</sup>

با وجود همه کوشش‌های فردی و تلاش‌های جمعی، نبود آمار درست کتاب در کشور سبب تأسیس خانه کتاب در سال ۱۳۷۲ شد. زیرمجموعه‌های وزارت فرهنگ پس از یک دهه تجربه انتشار کتابنامه: فصلنامه فهرست کتاب‌های منتشر شده، پیک کتاب: فهرست کتب منتشره در روز/ پیک روز، کتاب هفته (دوره اول)، آمارنامه کتاب، پیک کتاب: ماهنامه ...، پیک هفتگی، سالنامه کتاب، کتاب ماه: ماهنامه کتاب‌شناسی مؤسسه نمایشگاه‌های فرهنگی ایران با عرضه اطلاعات روزانه، هفتگی، ماهانه، فصلی و کارنامه نشر به ایجاد پایگاه اطلاع‌رسانی و سال‌هایی به نشر کتاب هفته (دوره‌های دوم تا چهارم) و مجموعه نشریه‌های کتاب ماه مبادرت کردند.<sup>۲۹</sup> خانه کتاب با بازنگری‌های مکرر در بانک اطلاعات کتاب ایران درصدد ارائه آمار درست بود که به یک‌باره از سال ۱۳۸۰ رویدادهای ناشی از فن‌آوری عدد و رقم‌های چاپ و نشر کتاب را به هم ریخت و حرکتی که می‌رفت به انضباط برسد به دلیل ظهور شش نوع کتاب به شکل دیگری ابتر شد:

۱. اداره‌ها، نهادها و انجمن‌های فرهنگی و مطبوعات در شهرهای کشور ده‌ها کتاب و کتابک انتشار داده‌اند که ما به طور اتفاقی و تصادفی نسخه‌هایی از این گونه آثار را دیده‌ایم. کتاب‌های یادشده چون بدون شابک/ شماره استاندارد بین‌المللی کتاب و فیپا/ فهرست‌نویسی پیش از انتشار منتشر می‌شوند، در هیچ‌یک از بانک‌های کتاب به ثبت نمی‌رسند.
۲. در این سال‌ها، ما با پدیده‌ای به نام کتاب تک‌نسخه‌ای مواجهیم. کتاب‌هایی که در شمارگان یک نسخه برای تزیین دکورهای خانگی و